

Ірина Кучеренко

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ У СТРУКТУРІ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізується процес формування інституту держави у контексті ідентичності політичної спільноти. Описується негативний вплив тоталітарного режиму на формування і функціонування інституту держави та загальнонаціональної ідентичності українського суспільства. Обґрунтовується роль політичної діяльності управлінської еліти в ефективному функціонуванні інституту держави.

Ключові слова: *інститут держави, політична ідентичність, управлінська еліта.*

Iryna Kucherenko. *The institution of state in the structure of political identity of the Ukrainian society. The article represents an analysis of the formation of the institution of state in the context of the political community identity. The negative influence of the totalitarian regime on the formation and functioning of an institute of state and the*

common national identity of the Ukrainian society has been depicted. The role of the political activity of the governmental elite in the effective function of an institute of state has been argumentated.

Key words: *institution of state, political identity, governmental elite.*

Політологічний аналіз інституту держави передбачає насамперед аналіз специфічної сфери суспільних, політичних та владних відносин. Саме в таких відносинах, на думку С. Кононенка, держава виступає ключовим інститутом політичного універсалізму та інституційного втілення загальносуспільних (універсальних) потреб, у той час як сама інституція державності перебуває в точці перетину (синтезу) суспільної, політичної, владної сфер, уособлюючи універсалістське призначення політики. Таким чином «держава є формою організації влади як інструменту політичної системи в усталеному суспільстві» [1, с. 38].

У своєму дослідженні С. Кононенко слушно висноує, що інститут сучасної національної держави зазнає впливу низки негативних факторів технологічного, економічного, політичного, військово-безпекового, ідеологічного та соціокультурного характеру, однак усі ці чинники не руйнують цей інститут, а лише його видозмінюють. Епохи біполярності й глобалізації зробили національну державу (щодо міжнародного середовища) відкритою, уразливою і залежною. Жодна модерна державність неспроможна самотужки дати відповідь сукупності міжнародно-середовищних викликів. Як наголошує С. Кононенко: «Водночас така історична зміна є історичним викликом інституційному механізму (тобто заклик до його перебудови), а не самому інституту. У нових міжнародних умовах національна держава зазнає суттєвих змін – змінюється організація влади, легітимуюча система, політико-адміністративна територіальність. Стосовно ж останньої, то цей інститут стає більше інструментом захисту інтересів та ідентичності політичної спільноти (підкреслено мною — І. К.), ніж інструментом захисту певної території. Історичний виклик сучасній національній державі є викликом її трьом основним елементам – владі, легітимності, території [1, с. 600].

Події в Україні кінця 2013 початку 2014 року (громадські виступи за євроінтеграційний курс Української держави, анексія Ав-

тономної Республіки Крим з боку Російської Федерації, сепаратистські акції, масована інформаційна війна) гостро актуалізують питання цілісності та інтеграції Української держави та водночас формування її політичної ідентичності в політичній практиці.

Як свідчать результати дослідження В. В'ятровича, О. Добржанської, В. Землюка, С. Кононенка, С. Кримського, О. Майбороди, Л. Нагорної, І. Тимофєєва, сам концепт поняття політичної ідентичності є доволі складним, багаторівневим і перебуває на перетині різних дисциплін і наук.

Так, щоб полегшити розуміння предмета аналізу «політична ідентичність», І. Тимофєєв окреслює такі межі аналізу [2, с. 12, 14, 17]. По-перше, він пропонує розглядати політичну ідентичність як колективну, а не індивідуальну, оскільки, на його думку, використання концепту ідентичності як категорії аналізу індивідуального характерне, перш за все, для соціологічних та психологічних наук. Отож, на думку І. Тимофєєва, колективна ідентичність існує на рівні спільноти, уособлюючи те, що члени цієї спільноти вважають спільним для всіх них, або те, що об'єднує людей незалежно від їх індивідуального досвіду (чи то мета, проблеми або символи). В цьому сенсі колективна ідентичність «уявляється», вона існує як стилізоване соціальне явище. Політична ідентичність як колективна ідентичність, таким чином, виступає як політичний проект, політичне самовизначення колективного Я, перетворюючи розрізнених індивідів у політичну спільноту, згуртовану/об'єднану спільним проектом, метою і цінностями. По-друге, І. Тимофєєв вважає прийнятним розгляд політичної ідентичності як ідентичності нації-держави. Таке припущення він обґрунтовує тим, що в сучасній державі є визнані всіма спільні принципи та мета, завдяки яким вона претендує на «локус вираження» для своїх підданих: адже, щоб бути легітимною, вона повинна поставати такою в колективній уяві громадян. У цьому зв'язку політична ідентичність – це визнана всіма громадянами відповідь на питання «Для чого і для кого існує держава?». І, нарешті, третє окреслення концепту політичної ідентичності І. Тимофєєв вбачає в межах визначення відношень між поняттями політичної і національної ідентичності. Як висновує вчений, ці поняття дуже тісно переплетені, навіть так, що різниця між ними окреслюється дуже приблизно. Саме тому, аналізуючи політи-

чну ідентичність, доцільно брати до уваги і поняття нації, і було б неправильним його ігнорувати.

Досліджуючи політичну ідентичність як механізм колективної «уяви» політичної спільноти, І. Тімофєєв доводить, що політична ідентичність стає джерелом і гарантом *свободи*, яка розуміється не як негативна громадянська свобода, а як протилежність деспотії. Остання домислюється тим, що сукупність необхідних дисциплінарних вимог (дотримання законів, служба в армії, сплата податків) підтримується, головним чином, насильством. У вільному ж суспільстві насильство замінюється *бажанням* з боку громадян ототожнювати себе з державою, визнавати її власним вираженням. Люди, таким чином, стають «прихильниками спільного добра і спільної свободи» [2, с. 22]. На політичному рівні предметом уяви стає нація або нація-державна як політична спільнота. І саме «уява», на думку дослідника, починає відрізняти державу як політичну спільноту від держави як політичного інституту: з одного боку, «...державна як політичний інститут являє собою, перш за все, раціональне установа, спрямоване на досягнення певних цілей шляхом виконання конкретних функцій. Інститут держави – це формалізований нормативний комплекс у вигляді формальної системи ролей, статусів і взаємодій, що мають певне організаційне втілення. В цьому сенсі держава як інститут має матеріальну форму і домислюється як інструментальна єдність суспільства.

Держава як політична спільнота, з іншого боку, являє собою духовну єдність, спільну духовну правомочність, уявлення про «Ми» як про духовне тіло. Ця єдність існує на рівні ідей, і в механістичному суспільстві Модерна вона не може існувати в іншому вигляді» [2, с. 31]. Таким чином, відокремлюючи державу як політичний інститут від держави як політичної спільноти, І. Тімофєєв висновок, що перша виступає як раціональне і формальне утворення, а друга – як духовна правомочність.

Досить слухним є те, що Акт проголошення незалежності України в серпні 1991 року поєднав обидві складові концепту інституту держави, що, власне, і було задекларовано у відповідному документі: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традиції державотворення

на Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення» [3].

Еволюція політичної ідентичності в Україні в 1980 – початку 1990 років стала складовою частиною процесів, що спричинили становлення незалежної Української держави, а отже, стала початком функціонування інституту держави в незалежній Україні. Варто відзначити, що сьогодні вітчизняний політологічний напрям дослідження інституту державності започатковано насамперед крізь призму політичної історії – «...галузі наукових знань, що описує та аналізує політичні події, ідеї, а також діяльність партій політичних і рухів і політичних лідерів. ... Політична історія зосереджена насамперед на подіях, пов'язаних зі становленням національних держав і перебігом політичних процесів... В Україні ... дослідження політичної історії здійснюються зусиллями науковців, що працюють у вищих навчальних закладах і в системі НАН України. У 2002–03 і у 2007 роках на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України було здійснено два найвагоміших науково-дослідницьких проекти, присвячені висвітленню вузлових проблем політичної історії України 19–20-го ст.» [4, с. 577].

Разом з тим, інститут держави потребує більш детального аналізу та вивчення з точки зору його раціонального і формального наповнення як системи ролей, статусів і взаємодій, що мають певне організаційне втілення, і домислюється як інструментальна єдність суспільства. Що ж до суто політологічного аналізу, то цей напрям дослідження в свій час Г. Алмонд охарактеризував так: «Сучасна політична наука, не надаючи, на відміну від класичної соціології, достатньої дослідницької уваги інститутіві державності, а іноді просто ігноруючи його, не відступає, однак, від універсалістського визначення політики як діяльності в інтересах усього суспільства» [1, с. 39]. Таким чином, у контексті нашого дослідження політоло-

гічний аналіз формування інституту державності передбачає й відповідний аналіз у руслі універсалістського розуміння політики.

Тут варто зазначити, що політична ідентичність суспільства з набуттям Україною незалежності хоч і стала одним із чинників трансформаційних процесів, однак не змогла певною мірою вплинути загалом на державотворчі процеси в країні. Одним із чинників такої неспроможності, на думку В. Землюка, стали наслідки впливу тоталітарного режиму на політичну ідентичність в Україні: «Такий вплив позначився на неадекватному ставленні людей до політики, зокрема, до діяльності партій, виборчого процесу, парламентаризму, місцевого самоврядування, невідповідному демократичним стандартам розумінню громадянами своїх прав і свобод, невмінню користуватися ними та відстоювати їх... Більшості населення України радянської доби тією чи іншою мірою були притаманні такі типові риси: майже повна відсутність усвідомлення себе суб'єктом історії, господарем власної долі; політичний нігілізм; меншовартість; конформізм; маргінальність; байдуже ставлення до своїх громадсько-політичних прав; амбівалентність (розщеплення особистості, двоїстість); безапеляційний послух владі і начальству...; патерналізм; скептично-недовірливе ставлення до авторитетів і лідерів; низький рівень політичної культури, політична обмеженість. Значній частині населення були властиві соціальна апатія, пасивність, пристосуванство, ставлення до політичних дій як до формальних ритуалів, правовий нігілізм... До серпня 1991 р. продовжував зберігатися контроль компартієцентричної держави над основними засобами ідеологічного впливу на населення: ЗМІ, культосвітні заклади, кіно, література, мистецтво і т. д. Однак активність офіційної пропаганди й агітації поступово слабшала... З вересня 1991 р. режим втратив контроль над інформаційною сферою. З наближенням 1 грудня 1991 р. ЗМІ розміщували все більше матеріалів на користь державної незалежності України... У 1991 р. в Україні кардинально змінився зміст політичної ідентичності. Актуалізувалася національно-державницька ідентичність. Однак щодо неї діяли й сповільнюючі чинники: брак внутрішньої консолідації, регіональні відмінності та слабкість духовної і політичної єдності українського суспільства» [5, с. 10, 12, 13].

Цілком погоджуємося з тим, що ці тенденції й досі впливають на політичні відносини в країні, стан та динаміку індивідуальної та групової свідомості її громадян.

Револьюційний характер подій в Україні, пов'язаних з євроінтеграційним курсом Української держави, а також чинники політичної ідентичності і надалі виступають рушійною силою розвитку державотворчих процесів у незалежній Україні. Понад те, як стверджує А. Єрмолаєв, характер трансформаційних змін, які переживало українське суспільство упродовж 23 років своєї незалежності, насправді лише починає розгортатися. Оскільки, як вважає політолог, «трансформації... були відкладені на 15 «утрачених років»... І які пов'язані із завершенням демонтажу «радянської» системи організації суспільства в широкому значенні – інституційно, економічно, політично» [6]. Таким чином, на думку А. Єрмолаєва, суспільно-політична криза в Україні пройшла дві гострі фази розвитку: антирежимну і пострежимну. І оскільки ситуація в країні залишається далеко нестабільною, а український політикум поки що неготовий відповісти на соціальні й політичні виклики – такий стан може спричинити розгортання третьої фази української кризи – кризи державності: руйнування цілісності політичного простору України, дестабілізація конституційного ладу, параліч демократичних інститутів, поглиблення депресії в економіці, різке падіння рівня життя населення, зростання соціально-політичної напруги в регіонах.

За таких обставин мусимо визнати, що подальше поглиблення кризових явищ в економіці та відповідне зниження рівня життя населення призведуть до загострення соціальної напруги в суспільстві, деструктивних змін у системі державного управління та, відповідно, інституту державності загалом.

Державницькі цінності завжди виступали однією з важливих політичних цінностей політичної організації українського суспільства. Рух за свої інтереси упродовж всієї політичної історії українського суспільства був непростий. Проблема становив не лише брак ресурсів, солідарності та історичної рішучості й відваги, але й суттєвий «ціннісний дефіцит» – відсутність власних конструктивних та загальноприйнятних ціннісних систем. Цінності, якими скеровувалася й організовувалася українська політика, були або

«чужими», або вузькопартійними, або глибоко провінційними. Тут давалося взначи тривале перебування українців на узбіччі історичного процесу; їх відлученість, через імперську залежність та упослідженість, від світових (передусім культурних) процесів; хронічна незавершеність націотворчих процесів, затримка цих процесів між суто етнічною і власне політико-національною фазами.

Значення соціокультурного чинника ідентичності особливо актуалізується в час глобалізаційних викликів, перед якими постало як українське суспільство, так і держава загалом. Адже, як стверджує Л. Нагорна, «... ідентичність можна розглядати як своєрідну імунну систему організму; вона може бути сильнішою або слабшою, але без неї організм нежиттєздатний» [7, с. 18]. Разом з тим, на думку Л. Нагорної, термін «ідентичність» настільки ж загальноновживаний, настільки розмитий, понад те, ця субстанція має здатність девальвуватися від частого застосування в соціогуманітарних науках: «Політизація ідентичностей теж не додає авторитету категорії, яка виявилася придатною не лише для обґрунтування різних поглядів і підходів, але й для маніпулювання масовою свідомістю» [7, с. 15].

Про складність функціонування інституту держави та формування її загальнонаціональної ідентичності (як і всі інші види групової ідентичності) йдеться у численних дослідженнях етнополітолога О. Майбороди. Зокрема, він наголошує на тому, що «протягом усього існування держави України політика її владних органів була підпорядкована законодавчому та управлінському забезпеченню процесу приватизації колишньої загальнонаціональної власності та створення для нових великих власників сприятливих умов ведення бізнесу за рахунок державного бюджету. Перетворивши державу на інструмент у своїх руках, український олігархат спрямував її діяльність не на мовно-культурне відродження етнічного ядра та його консолідацію, а винятково на забезпечення своїх особистих інтересів, не опікуючись головним завданням – інтеграцією та мобілізацією суспільства на досягнення спільної мети» [8, с. 12]. Цілковитим погоджуючись з думкою О. Майбороди, мусимо визнати, що за таких умов суспільство приречене перетворюватися в атомізовану масу, натовп, який підпорядковується самозваним вождям та найнижчим людським інстинктам. У таких умовах доволі складно аналізувати подальші перспективи функціонування інституту

держави та розуміти тих, хто використовує його у своїх егоїстичних інтересах.

Спадщина тоталітарного режиму, брак відповідальної політичної еліти, здатної до рішучих реформ, суттєво відбивається на проблемах відновлення інституту держави і загалом на побудові демократичної країни, вважає В. В'ятрович: «Правління Януковича засвідчило: нові демократичні інституції і традиції в Україні виявилися дуже нестійкими, часто вони виступали лише як прикриття для вкорінених практик тоталітарного й авторитарного минулого. Особливо яскраво це стало помітно під час революційних подій кінця 2013 – початку 2014 року... Двадцять три роки незалежності продемонстрували – неподолане тоталітарне минуле деформує сьогодні, наближаючи його до своїх спотворених стандартів»[9].

Суспільно-політичні потрясіння, які переживає Українська держава на 23-му році своєї незалежності, спонукає суспільствознавців до перегляду та подальших досліджень щодо форм організації влади як інструменту політичної системи, іншими словами – до досліджень закономірностей, факторів та умов забезпечення функціонування інституту держави на сучасному етапі.

Україна має величезну потребу у відтворенні ефективної управлінської мережі, яка б створила нові можливості для імплементації інститутів інноваційного суспільства, мінімізувала б соціальні конфлікти, вплинула б на розв'язання проблем ефективності і справедливості, моралі і права, трансформацію неефективної економіки і подолання усіх викривлених форм вертикальної підлеглості та насильства, несумісних з цивілізованими аналогами європейської правової держави.

На думку О. Логвиненка, влада уособлюється як інституціонально, так і у свідомості громадян з управлінською елітою державного та регіонального рівнів. Саме тому у політичному житті суспільства найважливішого значення набуває питання про взаємовідносини влади і народу, що формує і виражає свою волю у формі суспільної думки. Особливого значення роль політичної діяльності управлінської еліти загострюється в перехідні моменти розвитку суспільства. Адже основним політичним ресурсом еліти визначено власний демократичний вибір, соціально орієнтоване партнерство з громадянами, виконання соціально-прогностичної функції [11].

Разом з тим зазначимо, що хоча функціонування управлінської діяльності стало більш складним і «диференційованим» (термін Н. Лумана), вона, особливо в перехідних суспільствах, вимагає легітимації з боку морально-етичної сфери. Мораль, власне, починається з усвідомлення моральних понять, універсальність яких базується на імперативності нормативних вчинків, де узгоджується благо для себе і благо для інших.

Українським для управління є узгодження власних приватних і корпоративних інтересів з інтересами держави і суспільства. В кризових умовах сьогодення мораль для легітимації управлінської діяльності стає ще більш значимою, адже дозволяє не тільки підвищити ефективність цієї діяльності, але ж поєднати її зі шляхетними республіканськими чеснотами, відданістю національному суверенітету, зі справедливістю, врешті-решт, отримати в суспільстві підтримку власних дій.

У цих умовах інститут держави загалом і управлінська верства як важливий інструмент її інтересів виступають у ролі соціальних партнерів громадянського суспільства, надаючи правову підтримку для імплементації в суспільне життя вимірів прав особи та громадянина.

1. Кононенко С. В. *Форми політологічного розуміння міжнародних відносин* [Текст] : монографія / Сергій Кононенко ; Нац. акад. наук України, Держ. установа «Ін-т всесвіт. історії Нац. акад. наук України». – К. : [б. в.], 2012. – 889 с.

2. Тимофеев И. Н. *Политическая идентичность в России в постсоветский период: альтернативы и тенденции* : монографія / И. Н. Тимофеев / Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. полит. теории. – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 176 с.

3. *Постанова Верховної Ради Української РСР. Про проголошення незалежності України* [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/site/postanova/akt_nz.htm

4. *Політична історія. Політична енциклопедія* [Текст] / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: Ю. Левенець (голова) [та ін.] ; [упоряд. Ю. Шаповал]. – К. : Парламент. вид-во, 2011. – 808 с.

5. Землюк В. П. *Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності* : автореф. дис. ...

канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. П. Землюк – К., 2007. – 18 с.

6. Єрмолаєв Андрій. Єдність країни: місія Сходу [Електронний ресурс] / Андрій Єрмолаєв // Дзеркало тижня – 2014 – № 13. – 11 квітня. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/yednist-krayini-misiya-shodu-.html>

7. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань [Текст] : [монографія] / Лариса Нагорна ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 269 с.

8. Майборода О. М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні / Олександр Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013/4(66) (липень-серпень) – С. 4–13.

9. В'ятрович В. (Не)подоланий тоталітаризм. Український урок [Електронний ресурс] / Володимир В'ятрович // Дзеркало тижня – 2014 – № 10. – 21 березня. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/history/ne-podolaniy-totalitarizm-ukrayinskiy-urok-.html>

10. Логвиненко О. С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. С. Логвиненко – К., 2004. – 24 с.